

УДК 37.018.1+372.2

Я. Є. КАЛЬБА

СІМ'Я ЯК ОСЕРЕДОК ФОРМУВАННЯ ДУШЕВНО-ДУХОВНИХ ПОТЕНЦІЙ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Досліджено особливості сучасної сім'ї як осередку душевно-духовного виховання дитини дошкільного віку; з'ясовано суть понять «душевне» «духовне»; виокремлено психолого-педагогічні особливості розвитку душевно-духовної сфери батьків та дітей.

Ключові слова: сімейне виховання, душевно-духовний потенціал сім'ї, дошкільник.

Я. Е. КАЛЬБА

СЕМЬЯ КАК ЦЕНТР ФОРМИРОВАНИЯ ДУШЕВНО-ДУХОВНЫХ ПОТЕНЦИЙ РЕБЕНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Исследовано особенности современной семьи как центра душевно-духовного воспитания ребенка дошкольного возраста; определено суть понятия «душевное» «духовное»; выделено психолого-педагогические особенности развития душевно-духовной сферы родителей и детей

Ключевые слова: семейное воспитание, душевно-духовный потенциал семьи, дошкольник.

YA. E. KALBA

FAMILY AS THE CELL OF FORMATION OF SINCERELY SPIRITUAL POTENTIALITIES OF THE CHILD OF PRESCHOOL AGE

The features of a modern family as a cell of sincerely spiritual education of the child of preschool age are investigated; the essence of concepts «sincere» «spiritual» is found out; psychology-pedagogical features of development of sincerely spiritual sphere of parents and children are allocated.

Keywords: family education, sincerely spiritual potential of a family, the preschool child.

Першою соціокультурною сходинкою для дитини у її непростому русі до оволодіння істинно людськими формами буття є сім'я. Саме остання реалізує функцію первинного колективу, первинної школи й виховання. Тут постає в усій своїй онтопсихологічній актуальності проблема стосунків батьків та дітей як взаємоопосередкованого розвитку їхніх душевно-духовних потенцій. Цей факт набуває особливої актуальності ще й тому, що сучасні діти живуть у високотехнологічному, інформаційному суспільстві, де «живий» душевно-духовний діалог з батьками витісняє теле-іграшково-розважальна індустрія. Світ дорослих зайнятий «гонкою за виживання», в якій нівелюються ціннісно-сміслові принципи співіснування. І саме діти, нехай інтуїтивно, несвідомо, своєю природною гіперпотребою любові, постійно намагаються переорієнтувати батьків на інший – сутнісний, емоційно-чуттєвий, вчинковий спосіб взаємин, який трансформує свідомість останніх з буттєвого рівня на рефлексивний.

Проблему душевно-духовних потенцій дитини в різних аспектах досліджували вітчизняні й зарубіжні вчені (І. Бех, М. Боришевський, В. Татенко, Т. Титаренко, Г. Горак, І. Ільїн, В. Федотова та ін.). Незважаючи на достатнє висвітлення означеної проблеми, залишається мало дослідженим питання душевно-духовного потенціалу сім'ї як визначальної умови (першопричини) розвитку відповідної потенційності у дитини.

Мета статті – дослідити теоретичний аспект проблеми сучасної сім'ї як осередку душевно-духовного виховання дитини дошкільного віку, а також окреслити психолого-педагогічні особливості розвитку душевно-духовної сфери батьків та дітей.

Як відомо, дитина з народження включена у соціальну структуру, якою є сім'я. Наслідуючи природну лінію онтогенезу, розвиток дитини прямує від соціального до індивідуального, а точніше, від безособово-соціального до соціально-індивідуального, від

недиференційованих, глобальних утворень до системи окремих психологічних проявів як цілком конкретного індивідуального варіанту соціальності (Л. Обухова).

Знаковим у даному контексті видається те, що саме **емоційна чутливість** постає в онтичній матриці дитини дошкільного віку однією із перших психосоціальних форм контакту із зовнішнім світом, способом відреагування на його подразники. Умовно кажучи, емоційна чутливість виступає характерним сенсорним каналом символічного та соціального сприймання й відображення дитиною навколишнього світу, стосунків з ним. Водночас, домінуючий емоційний фон середовища, в якому зростає дитина, здійснює безпосередній вплив на характер цієї емоційності. Як результат – вектор розвитку останньої може бути зорієнтований на сприймання й переживання краси, добра, любові, чуйності, ніжності, чутливості, або ж навпаки – у напрямку накопичування злості, ненависті, егоцентричності, черствості, байдужості, тобто тих характеристик, які відповідають критеріям **душевності** чи **бездушності** (Г. Горак, І. Льїн, В. Федотова).

Відтак, якщо емоційна чутливість індивіда може виступати характерним критерієм диференціації властивої йому **душевності**, то **духовність** варто розглядати як соціокультурний досвід, який починає формуватися в дитині із розвитком її самосвідомості (І. Бех, М. Боришевський). Тому цілком логічним видається той факт, що дитина не може бути духовною у віці 2–5-ти років, а от душевною, за умови правильного виховання – цілком.

Такий підхід дозволяє розглядати вказаний вік дитини, коли вона активно пізнає, вивчає світ крізь призму власної емоційної чутливості, сенситивним періодом формування її душевного ядра, що, у свою чергу, є необхідним підґрунтям для розвитку її духовності.

З. Фройд, а за ним й А. Адлер поділяли думку, що особистість в основному формується протягом перших шести років. Введений А. Адлером термін «план» а в подальшому – «лінія Его», «лінія життя», «стиль життя», формується у дитині до п'яти років. Автор називає його *прототипом* або «первинною формою адаптації індивіда до життя», своєрідним стрижнем, що обростає смислами, які дитина черпає з життєвого досвіду. Особливе значення тут А. Адлер надає власне сімейній атмосфері, взаєминам в сім'ї, ціннісним орієнтаціям і установкам батьків, вважаючи їх первинним чинником у розвитку особистості дитини [4, с. 175].

Фактор, до якого особливу увагу в цьому контексті привертає К. Хорні – це відчуття дитиною прихованого лицемірства серед оточуючих її людей, зокрема того, що любов батьків, християнське милосердя, чесність, благородство і тому подібне можуть бути лише удаваними [4, с. 256].

Продовжуючи міркування у цьому напрямку, задаємось питанням: а чи не в тому причина оцінки дитиною власного навколишнього світу небезпечним, ненадійним і непередбачуваним, що порушене партнерство між батьками, що в сім'ї панує напружена атмосфера? Недаремно ж зауважують, що душа дитини є фотокарткою сім'ї, але не звичайною, а рентгенівською, оскільки відображає її внутрішній світ. Цю проблему актуалізував у своїх дослідженнях Е.Берн, який вважав, що «кожна людська істота народжується на світ принцом або принцесою; отриманий у ранньому віці досвід переконує деяких у тому, що вони – жаби, і це переконання стає основою їхнього патологічного розвитку» (Berne, 1966, 289-290) [1, с. 91].

А й справді, якщо у дитини буде формуватися емоційно-чуттєвий досвід, що навколишній світ і вона сама позитивні, якщо дитина навчиться довіряти навколишньому світу, то пізніше вона зможе зробити зв'язок з ним ще міцнішим. Цю глибоку й емоційно обґрунтовану довіру Е. Еріксон назвав «прадвірою».

У такому розумінні цілком справедливо розглядати формування емоційно-чуттєвого ядра дитини (її **душевності**) у контексті інтимно-особистісних стосунків сім'ї – батьківської любові до дитини, любові батьків одне до одного.

Розглядаючи стосунки подружжя крізь призму душевного-духовного самовизначення, припускаємо, що любов чоловіка і дружини може стати головним фактором, що виховує дитину. Саме любов батьків один до одного, а не тільки любов до дитини. На думку В. Сухомлинського, любов є могутня сила виховання; це здатність відчувати серцем душевні потреби людини, що передається від батька і матері дитині без будь-яких слів і пояснень, – передається вона прикладом. Поділяємо думку класика, що навчити дитину любити – це навчити найважливішому у житті, а тому батьки покликані насамперед стати «вчителями любові» для свого дитяти. Мова йде про здатність батьків розкрити дитині сутнісні глибини любові, власним прикладом пропагуючи її як установку (Е. Фромм), душевно-духовну

орієнтацію, яка визначає ставлення до світу в цілому, а не лише до одного об'єкта любові. В іншому ж випадку спостерігатимемо не любов, а всього лише симбіотичну прихильність, розширений егоїзм.

Наведені міркування дозволяють зробити висновок, що батьківську любов, її динаміку доречно розглядати крізь призму двох основних параметрів [2, с. 143]:

- контекстність – любов батьків проявляється в соціальних контекстах тих чи інших ситуацій подружніх стосунків та стосунків з власною дитиною;
- інтенційність, що виявляється у цілеспрямованості батьківської любові.

Річ у тім, що у батьків традиційно є дві установки щодо виховання дітей, одна: «діти – квіти життя», і тому перший обов'язок – їх берегти, плекати і леліяти; друга: діти такі ж люди як дорослі, тільки знають і вміють менше, відповідно, завдання батьків – підготувати їх до складних обов'язків, випробувань, що чекають на них в житті. Однак, аби досягнути рівня свідомої відповідальності за себе, зростаючій особистості недостатньо ні першого, ні другого.

На сьогодні можна відверто констатувати, що сучасні батьки не завжди належно оцінюють способи та масштаби вдоволення власних потреб та амбіцій. Останні ж можуть бути зумовлені не нагальними потребами, а виключно егоїстичними сентенціями: «щоб як у всіх», «не гірше за інших», «краще за інших» тощо. Однак, чи не в такий спосіб, самі того не усвідомлюючи, вони перетворюють себе та своїх дітей у «сіру масу», що з покоління в покоління потребує лишень «хліба та видовищ» і не спроможна подолати інерцію байдужого ставлення щодо розвитку, примноження душевного духовного в собі. Зрештою, ми можемо спостерігати, якими швидкими темпами в соціумі місце сутнісного, сакрального заступає ексцентричне, епатажне, як духовний вимір юної особистості підміняється економічним, ринковим, претендуючи на статус єдиної можливої реальності буття.

Аби ці припущення не були голосливими, ми вирішили їх підкріпити емпіричними фактами. Нами було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 75 діток дошкільного віку (вік 2–5 років), а також їхні батьки.

У процесі бесіди ми цікавилися у дітей, як вони проводять свій час з батьками (у будні й вихідні дні), а також, якими є основні засоби виховного впливу на них з боку дорослих.

Зі слів дітей можемо констатувати, що будні їхніх батьків розписані погодинно, а, отже дитина живе згідно з розкладом: дім – дитячий садок – дім. Якщо мама, бабуся, чи дідусь і співають колискову пісню чи розповідають казку, то тільки для того, щоб вкласти спати, а часто замість колісанки, казки, чи прогулянки просто ставиться магнітофонний запис, дітям пропонуються комп'ютерні «читалки», або «мультяшки». У вихідні не завжди і не всіма батьками брак емоційно-духовного спілкування з дитиною компенсується спільним проведенням дозвілля, взаємним збагаченням дозвільних інтересів: спільна гра, прогулянка, відвідування лялькового театру, музею, зоопарку тощо. Так, 40% опитаних діток проводять свої вихідні у бабусь (інших родичів), розважальних центрах або грають в комп'ютерні ігри, переглядають телевізор удома, а батьки в цей час «... займаються своїми справами».

Безумовно, можна стереотипно апелювати наративами на кшталт: матеріальне зuboжіння населення, здеморалізованість нестатками призводить до того, що дорослі перебувають у постійному пошуку засобів для проживання, як результат – мало уваги й часу приділяють спілкуванню з дітьми, їх душевно-духовному вихованню. Проте справа дещо в іншому.

Зазвичай батьки скаржаться на відсутність вільного часу, а саме цей час можуть приділити дитині. Ми спробували дослідити цей факт. Батькам пропонувалось дати відповіді на такі запитання (анонімно):

1. Дайте визначення поняття «мій вільний час»

Скільки вільного часу зазвичай у Вас є протягом дня?

Як Ви проводите вільний час у: а) будні дні; б) вихідні дні?

4. Скільки часу Ви проводите зі своєю дитиною (дітьми) і в який спосіб у:

а) будні дні; б) вихідні дні

Чим і як Ви збагачуєте свою дитину?

Чим і як Вас збагачує спілкування з Вашою дитиною?

Чи Ви задоволені собою як батько (для чоловіків), як мати (для жінок)

і що є показником цього?

Цікавим й зовсім непередбачуваним для нас виявився той факт, що 55% батьків після 5-10-ти хвилинного ознайомлення (перечитування) анкети відмовлялися відповідати, аргументуючи словами: «це складно», «щось не зрозуміле», «важко відповідати», або ж віддавали анкету, утримуючись від коментарів. 30% батьків (припускаємо, що це відсоток респондентів, які послідовно відповідали) на запитання № 1, 2, 3, зазначали, що: «вільний час – це час для себе, час який можеш витратити на себе», відповідно «його завжди знайдеться 2–3 години протягом дня, у вихідні ж відпочивають, відсипаються, зустрічаються з друзями». Проте, дійшовши до питання № 4, починали виправляти зміст перших трьох, включаючи в перелік «проведення часу з дитиною» тощо. Із метою підтвердження чи спростування отриманих результатів ми дещо змінили стратегію анкетування, скориставшись психологічним маневром: розбили анкету на дві частини і пропонували батькам окремо першу частину, зміст якої включав питання лише про вільний час, і другу частину, де мова йшла про дітей та спілкування з ними. Вибірка опитуваних респондентів включала також 75 батьків, діти яких ходять уже в інший дитячий садочок. І що цікаво: ситуація практично повторилася. 70% опитаних нами батьків у своїх відповідях «вільний час присвячують собі та власним справам», проте у другій частині анкети, коли йшлося про проведення часу з дитиною, автоматично зазначали: «весь вільний час проводжу з дитиною».

Наведені факти не потребують особливих коментарів. Цілком очевидно є захисна реакція батьків щодо аналізу сімейної проблематики та характерних стосунків. Можна, звичайно, задатися питанням, чому наші респонденти не виявили бажання рефлексувати з приводу заданої теми. Ймовірними причинами тут можуть бути як звичайна «батьківська втома» від сімейних перипетій, так і факт емоційної дистанції у стосунках між її членами (між подружжям, батьками і дитиною). Адже з психотерапевтичної точки зору дитині надається незалежність в тій мірі, в якій вона влаштовує батьків і не примушує останніх занурюватися в дитячі турботи, переживання, що залишає широке поле для побудови власного життя, ізолюваного від дитини. Проте це лише міркування й припущення, які потребують більш глибокого дослідження.

Показовою у контексті даного дослідження виявилася й інша тенденція. Практично всі батьки у своїх відповідях зазначали, що наділяють дітей цінностями наступного гатунку: «всім необхідним для життя», «спілкуванням», «навчанням», «турботою», «захистом», «знанням», «розумом», «розширенням кругозору», «підготовкою до подальшого дорослого життя у жорсткій реальності», «матеріальним забезпеченням», «вихованням», «любов'ю», «всім в межах розумного» тощо. Натомість від дітей вони отримують – «сене життя», «щастя», «радість», «ніжність», «позитивний настрій», «приємні почуття, переживання, емоції». Як бачимо, наративи одних і інших відрізняються смисловим навантаженням: відповіді батьків акцентовані на інформативно-процесуальній сфері життєдіяння, у той час як зорієнтованість дітей наповнена емоційно-чуттєвим характером.

Окрім цього, як з'ясувалося, матеріальна стимуляція дитини (нова іграшка, солодощі, мультфільми, легалізація прав: «дозвіл на щось, чогось...») чи покарання («заборона», «отримати ляпанець», «відстояти у кутку») у сімейному вихованні набувають безперечного пріоритету поряд з емоційно-духовним надбанням (пісня, казка, спільна прогулянка, спільна гра, похід у ляльковий театр, музей, зоопарк) тощо.

Поряд з цим коментарі батьків щодо прерогативи матеріальних засобів у вихованні вирізнялися особливою переконливістю: «матеріальна стимуляція дитини – це спосіб досягнути бажаної дисципліни»; «це дієво, це швидко»; «це економить час та власні сили, інакше вибиваєшся з графіку»; «простіше щось дитині пообіцяти, купити чи дозволити, аніж пояснювати чи переконувати щодо своїх можливостей, емоцій, переживань в тій чи іншій неприємній, напруженій ситуації»; «при шаленому темпі життя та зайнятості дорослих, іграшково-розважальна індустрія – це оптимальний варіант розв'язання виховних питань з дитиною та проведення дозвілля».

Ми не випадково торкнулись проблеми засобів виховного впливу, адже зазвичай діти намагаються бути слухняними просто заради того, щоб зберегти нашу любов і схвалення, а не через страх покарання. Дитині, яка не обділена ласкою, навряд чи можна завдати емоційної шкоди випадковим ляпанцем, хоч і навчити її цим чогось, окрім влади сильного над слабким неможна (Г. Салліван). Проте любов батьків, яка вичерпується лише матеріальними витратами («любов-відкуп» за В. Сухомлинським) призводить до того, що дитина зростає в атмосфері

«душевно-духовного вакууму», їй недоступні такі почуття як ласка, чуйність, милосердя, співчуття. І тут виникає небезпечна ситуація: депривація батьківської любові формує особистість з почуттям внутрішньої порожнечі, дефіциту емоційності тощо.

Впродовженні цих фактів ми намагалися з'ясувати в діток уявлення про сімейні цінності, орієнтуючись на їхній досвід святкування родинних свят (за методом проєктивного малюнку). Логіку свого дослідження ми будували за тими міркуваннями, що саме родинне свято як важлива, радісна подія, торжество, покликане відтворити (підсилити) почуття сімейної/родинної ідентичності, надати набір значущих символів та образів. Адже саме родинне свято робить традицію видимою, відчутною, живою, втілюючи єдність минулих і теперішніх поколінь. Тому передбачалося, що малюнок родинного свята зможе наочно продемонструвати значення й цінність певних символів й образів тієї чи іншої сімейної (родинної) спільноти.

Як з'ясувалось, проєкції дітей родинного свята вичерпуються виключно подарунками (якщо це власний день народження) та святковим столом (якщо це день народження дорослих чи Новий рік, Різдво, Великдень), наочними акцентами якого є «гості» за столом та спиртні напої на ньому (чітке відтворення характерних назв та градусів напоїв) тощо. Водночас ніхто з діток не згадав як про родинні свята: «день Матері», «день Тата», «ювілейні сімейні дати» і т. п.

Отож, можемо припустити, що дитина, сприймаючи та наслідуючи інформацію в символах та образах, де вже зараз прослідковується девальвація душевно-духовного як ціннісно-сислової домінанти сім'ї, сімейних взаємостосунків, саме з них як із значимих взірців будуватиме власну психо-соціальну модель світу.

Сенс цієї колізії в наступному: **батьківська любов** постає як процес «персоналізації» (А. Петровський) особистості дитини в особистості батька/матері, тим самим визначає батьківсько-дитячі стосунки й зумовлює сутнісні зміни як в особистості батьків, так і в особистості дитини. Актуальним тут постає питання автентичного способу взаємодії дорослих і дитини, що ініціює розвиток душевного духовного в обох сторін. Ця можливість, на нашу думку, закладена у **вчинку**, дослідження якого презентовано у науковій творчості М. Бахтіна, В. Роменця та їхніх послідовників.

Розглядаючи **вчинок як онтопсихосоціальну форму вияву душевного та духовного**, можемо стверджувати, що у контексті сімейних стосунків це єдино можливий спосіб досягти вище згаданої мети, шанс, у першу чергу, для батьків подолати «приземленість» уваги, зосередженість на дріб'язкових епізодах повсякденного життя, і з глибини сутнісного відчутти свій виховний потенціал та усвідомити його актуальність.

Найбільш адекватним і перспективним у розв'язанні окреслених проблем сімейного виховання є той факт, що вчинковий спосіб взаємодії гарантує дотримання рівноправної позиції співпричетності його учасників: і дитина, і батьки є повноцінними творцями власного емпіричного буття. У ході такого вчинкового діалогу батьки і дитина не тільки обмінюються значеннями і смислами, але й генерують їх, збагачуючи ними одне одного, що виступає внутрішнім душевно-духовним джерелом процесу пізнання й перетворення життєвих реалій, надає їм необхідної спонтанійності. Означені тенденції дозволяють розглядати батьківство як форму співтворчості.

Суб'єктно-вчинковий підхід у психології, запропонований В. Татенком, органічно поєднує суб'єкт-суб'єктну і, в цьому розумінні, діалогічну методологію психологічного пізнання з методологією вчинковою, екзистенціально-феноменологічною, яка наповнює пізнавально-вчинковий діалог співпереживанням і спільним творенням конкретних цінностей, змістів, смислів і значень [3, с. 9].

З огляду на вищевказане, вважаємо, що вчинкова взаємодія у стосунках між батьками і дітьми може найбільш адекватно виявляти себе через **спільний вчинок любові**. Ця онтична орієнтація закладена в нас на архетиповому рівні й складає ціннісно-сисловою (сакральну) основу людської свідомості й психіки загалом. Апелювати до неї – значить виходити на рівень душевно-духовної сутнісно-сислової взаємодії. Лише за таких умов комунікація між батьками і дітьми може здійснюватись швидше, прозоріше, чистіше, безпосередньо від серця до серця.

Усе це наводить на думку: можливо найголовніше та найкраще, що дали нам вже зараз діти – це розуміння того, що варто докорінно реорганізувати методики сімейного виховання: культивувати в дітях і, мабуть, передусім у собі прагнення автентичного способу пізнання й

перетворення світу, такого, що відповідає внутрішній сутності, душевно-духовній природі власного «Я».

Отже, актуальною на сьогодні є проблема дослідження душевно-духовного потенціалу сім'ї як визначальної умови повноцінного розвитку особистості дитини. Розглядаючи суб'єктно-вчинковий підхід як такий, що органічно поєднує суб'єкт-суб'єктну діалогічну методологію психологічного пізнання та перетворення людиною світу з методологією вчинковою, вважаємо його найбільш адекватним і перспективним для розв'язання зазначених проблем сімейного виховання. Свою конкретизацію цей підхід знаходить в ідеї спільного вчинку любові, що передбачає душевно-духовний розвиток сім'ї як цілісної системи, в якій батьки і діти збагачують одне одного автентичними людськими цінностями та смислами. Варто сподіватися, що за таких умов сім'я перетвориться у сім'ю нової формації, у справжній «експериментальний та розвивальний майданчик», де кожен стане і творцем, і виконавцем, і критиком, і аналітиком в одній особі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Р. Нельсон-Джоунс – Спб.: Питер, 2000. – (Сер. Золотой фонд психотерапии). – 464 с.
2. Овчарова Р.В. Психология родительства / Р.В. Овчарова: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – М.: Академия, 2005. – 368 с.
3. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Соціальна психологія. – Київ, 2006. – № 1. – С. 3–13.
4. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер – 3-е изд. – Спб.: Питер, 2006. – (Сер. Мастера психологии). – 607 с.